

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ:
şifahi və yazılı ədəbiyyat

BAKİ – 2013

SEVİNC ƏLİYEVƏ
AMEA Folklor İnstitutu, elmi işçi

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ”
KİTABINDA HEYVANLAR HAQQINDA
NAĞILLAR VƏ TƏMSİLLƏR**

Dəyərli Azərbaycan alimi, tənqidçi və pedaqoq Firidun bəy Köçərli tərəqqipərvər elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında özünün xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərdəndir. Firidun bəy Köçərli hər zaman ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərləri ilə maraqlanmış, ilkin araşdırmalar aparmışdır. O, bununla çətin və şərəfli bir işi öz üzərinə götürmüş və Azərbaycan ədəbiyyatına zəngin elmi irs bəxş etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində çox dəyərli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Firidun bəy Köçərli zəmanəsinin ictimai-siyasi həyatının ən mühüm cəhətlərini özünəməxsus lakonik bədii ümumiləşdirmələrlə əsərlərində əks etdirmişdir. Firidun bəy Köçərli klassik irsimizin ədəbi təcrübəsini öyrənməklə yanaşı, həm də folklorumuzun inkişafı sahəsində xüsusi rol oynamış dəyərli alimlərimizdəndir. Bütün bunlar onun düşüncə səviyyəsini, həyat hadisələrini və insani münasibətləri dolğun bir şəkildə təhlil və tənqid etmə məharətini göstərir. Qeyd etdiyimiz ki, Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli hər zaman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini qorumağa çalışmış, onları itib-batmaqdan, unudulmaqdan xilas edə bilmişdir. Və nəticədə 1912-ci ildə topladığı folklor nümunələrinin “Balalara hədiyyə” adı ilə toplu şəkildə nəşrinə nail olmuşdur. Bu kitaba daxil olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mövzuca milli, formaca sadə, ideya və məzmunca tərbiyəvi olması ilə diq-

qətimizi cəlb edir. Kitabda uşaqların çox sevdiyi “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”, “Göyçək Fatmanın nağılı” kimi xalq nağıllarına, “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və şir”, “Dəvə, ilan və tısağa”, “Tısağa, qarğa, kəsəyən, ahu” adlı təmsillərə, laylalara, sayaçı sözlərə, tapmaca və məsəllərə rast gələ bilərik. Uşaqları tərbiyə etməyi xalq qarşısında əvəzsiz xidmət hesab edən Firidun bəy Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabının müqəddiməsində uşaqların tərbiyəsində folklorun müstəsna əhəmiyyəti olduğunu göstərir. Uşaq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verən Firidun bəy Köçərli uşaqlar üçün yazan sənətkarlarımızı hər zaman yüksək qiymətləndirib: “Uşaq yazıcıları xalq dilində sadə yazmaqla bərabər xalqımızın adət-ənənələrini də çox gözəl təsvir edərək uşaqların bədii zövqünün inkişafına kömək edirlər” (6, 275).

“Balalara hədiyyə” kitabı bu gün də öz ədəbi-bədii dəyərini, sanbalını saxlamaqdadır. Bu kitabda uşaqların dünyası canlandırılıb, onların maraq dairəsi öz əksini tapıb. “Balalara hədiyyə” kitabı böyüklərin də hər zaman maraq dairəsində olub. Belə ki, böyüklər bu kitabı oxuyan zaman öz uşaq illərini xatırlayır. Firidun bəy Köçərlinin də qeyd etdiyi kimi, “Balalara hədiyyə” kitabı bilavasitə qəlbləri şad etməyə xidmət edir.

Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini cəmləşdirib çap etməyi, itib-batmaqdan qorumağı hər bir ziyalının, elm adamının başlıca vəzifəsi sayırdı. Onu da qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatın öyrədilməsinə məhz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə başlamağı zəruri hesab edirdi: “Balaların ilk təlim-tərbiyəsi hələ ailədə ikən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini eşitməklə, öyrənməklə başlayır. Bu da təbiidir. Çünki folklor söz sənətinin başlanğıcıdır”.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabı ictimai fikir tari-

ximizin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın əsas qaynağı ilə bağlı olan laylalar, tapmacalar, məsəllər, heyvanlar haqqında olan nağıllar və təmsillər bu ədəbi irsin başlıca arsenalını təşkil edir. Firidun bəy Köçərli bu əsəri ilə Azərbaycan folklorşünaslığına yeni ruh, yeni nəfəs gətirmiş, onu yeni ideya-bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan heyvanlar haqqında nağıllarda və təmsillərdə nəsihətamiz fikirlər və məsəllər mühüm yer tutur, ədalətsizliyə tənqidi münasibət daha artıq nəzərə çarpır.

Kitaba daxil olan təmsillərin bədii tədqiqat obyektinə müxtəlifdir. Mənəvi saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış xüsusiyyəti bu təmsilləri bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Hadisə və təfərrüatların təhlilindən doğan müsbət nəticə, mətləblərin geniş mənəvi tutumu, nəsihətamiz fikirlərin və məsəllərin yerli-yerində istifadəsi bu təmsilləri birləşdirən ümumi bir cəhət kimi diqqətimizi cəlb edir. “Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan təmsillər aşağıdakılardan ibarətdir: “Tülkü və üzüm”, “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və şir”, “Dəvə, ilan və tısbağa”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu”. Onu da qeyd edək ki, “Tülkü və üzüm” təmsilindən başqa digər beş təmsilin müəllifi Qasım bəy Zakirdir.

Qasım bəy Zakirin hekayə və təmsilləri formaca Şərq və Qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Hekayə və təmsillərdə əvvəl əhvalat danışılır, sonra isə əsas məqsəd yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. Hekayə və təmsillər məsnəvi formasında, geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazılmışdır (4, 17). Öz xalqının milli təfəkkürünü, düşüncə tərzini, deyimlərini, duyumlarını yaxşı bilən Firidun bəy Köçərli isə özünəməxsus ustalıqla yeri gəldikcə hər bir nağıl və təmsilin süjet və məzmununu olduğu kimi saxlamaqla yeni təsviri boyalar işlətməmiş, yaddaqalan mükali-

mələr etməklə, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun dəyişiklik və yenilik etməklə maraqlı və qiymətli əsər yaratmışdır. İdeya-məzmun cəhətdən isə bir-birindən fərqlənən bu təmsillərdə təsvir olunan heyvan surətlərinin arxasında real həyatımızda olan insanlar, onların hərəkət və münasibətləri durur. Təmsilləri oxuduqca gözlərimiz qarşısında cəmiyyətimizdə olan mənfi xasiyyətli insanların obrazı canlanır. Onu da qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Tülkü və üzüm” təmsilini Abdulla Şaiq İ.A.Krılovdan tərcümə edib (5, 72). Bu təmsildə insan xasiyyətində təsadüf olunan ayrı-ayrı mənfi hallara istehza edilir. Belə ki, daima insanların mal-qarasına hücum çəkən, bağına, bostanına ziyan vuran tülkü, nəhayət, özü pis vəziyyətdə qalır. Bağda kəhrəbatək saralıb sallanan üzümə əli çatmayan tülkü özünə belə təsəlli verir:

Doğrudur mənim sözüüm,
Dəyməyibdir o üzüm,
Yesəm dişim qamaşar,
Yemədim onu özüm (1, 22).

Kitaba daxil olan digər bir təmsil “Tülkü və qurd” adlanır. Sadə, aydın və ibrətamiz məzmununda olan bu təmsil hiyləgər və nəfsinə qul olan adamları yaxşıca ifşa edir. Tələdə gördüyü quyruğu yeməkdən ötrü tülkü hər cür yalan danışmağa, hiylə işlətməyə belə hazırdır. Təki quyruğu ələ keçirsin. Belə də olur. O, dost olduğu qurdu nəfsinə qurban verir. Orucam deyə onu aldadaraq tələyə salıb quyruğu əldə edir. Bu təmsilin sonu nəsihətamiz bir fikirlə bitir:

Hər kimsə ola əqlü fəhm-huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boyluyandan sonra soyunsun adəm (1, 46).

Onu da qeyd edək ki, bu təmsil məzmun etibarilə “Tülkü ilə canavar” nağılına uyğun gəlir (2, 36).

“Dəvə və eşşək” təmsili də bədii olmaqla bərabər sadə və aydındır. Təmsili oxuyanda görürük ki, eşşək dost olduğu dəvənin öyüd-nəsihətini qəbul etmir, nəticədə onun ağılsız hərəkətləri dəvəni də çətin vəziyyətə salır, onda sonsuz hiddət və narazılıq doğurur. Eşşəyin ağılsız hərəkətləri təmsildə belə səciyyələndirilir:

Etməyib dəvənin öyüdün qəbul,
Qulağın şəkleyib xəri-biüsul,
Bir növ anqırmaq qoydu ki, bara,
Səs düşdü səhralara, dağlara,
İttifaq, yol ilə gedirdi karvan,
Eşidib çarvadar dağıldı hər yan.
O kolu, bu kolu basıb tapdılar,
Sevinə-sevinə minib çapdılar.
Hər birinə bir ağır yük çatdılar,
Bizləyə-bizləyə köçə qatdılar (1, 50).

Bu misralar təmsilin əsas qayəsini qısa və aydın bir şəkildə ifadə edir. Nəsihətamiz fikirlər əsasında qurulan “Tülkü və şir” təmsili isə məzmun etibarilə “Aslanla dovşan” nağılına uyğun gəlir (2, 65). Nağılda dovşan hiylə işlədərək heyvanların canını aslanın zülmündən qurtarır, təmsildə isə bu missiyanı tülkü həyata keçirir. Şikarına yetişməyən şir qəzəbindən quyu kənarına gəlir və öz əksini suda görərkən sıçrayıb suya qərq olur. Tülkünün bu hiyləsi bütün məmləkətin heyvanlarını şirin zülmündən xilas edir və onların şad-xürrəm, azad yaşamasına səbəb olur (1, 51). İdeya və məzmunu zəngin olan bu təmsilin ictimai həyatla əlaqəsi sıxdır. Təmsil oxucuda zalımlara nifrət, məzlumlara rəğbət hissi aşılayır. Firdun bəy Köçərliyin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Dəvə, ilan, tısbağa” təmsilində ilan ilə tısbağanın iç üzü, əsl niyyəti elə öz dilləri ilə ifşa olunur. Miskin, bəd niyyətli olan ilan və tısbağa ilə pak və təmiz

olan dəvənin dünyagörüşləri təzadlı bir şəkildə nəzərə çarpır. Onların qarşılıqlı münasibətlərində olan ziddiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir, əqidələr, baxışlar toqquşur. Əslində bu heyvan surətlərinin timsalında insanlar haqqında söhbət gedir, insanların mənfi xisləti üzə çıxır və həyatda belə əqidə ilə yaşayan insanlar az deyil. Təmsilin quruluşu bitkin, süjet xəttini təşkil edən hadisələr çox maraqlıdır. Hər bir təmsildə olduğu kimi bu təmsilin də sonunda aforizmlərlə düzəlmiş nəticələr var və həmin ibrətamiz nəticələr dəvənin dilindən verilir:

Bir adam ki qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.
Yoldaş yoldaş ilə xədəng nisbət,
Düz gərək ta ruzi-həşrə qiyamət (1, 62).

“Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsili isə məzmun etibarilə “Dəvə, ilan və tısbağa” təmsilinin əksidir. Belə ki, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində yoldaşlıqda vəfalı olmaq, ağıllı nəsihətlərə əməl etmək, zəhmətlə dolanmaq kimi gözəl insani xasiyyətlər təbliğ olunursa, “Dəvə, ilan və tısbağa” təmsilində isə yaltaqlıq, yalançılıq, xəyanət, hiylə kimi könül bulanıran xasiyyətlər tənqid atəşinə tutulur. Bir cəhətə də diqqət edilməlidir ki, “Dəvə, ilan və tısbağa” təmsili “Xain yoldaşlar haqqında”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsili isə “Sədaqətli dostlar haqqında” da adlanır. Bu adlar özü də təmsilin səciyyəsinə açır, mənasını dərinləşdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsas məğzini möhkəm dostluğun təbliği təşkil edən “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində tısbağa, qarğa, kəsəyən səhrada əl-ayağı bağlı ölümcül halda olan dostları ahunun xilasını üçün canlarını belə qurban verməyə hazırdırlar. Dostluqda möhkəm olan, bir ağlayıb, bir gülən bu dostlar nəticədə istəklərinə nail olurlar və meşədə azad, xoşbəxt yaşamaqlarına davam edirlər. İnsanların arzu və istəklərini əks etdi-

rən bu təmsildə doğru, təmiz dostluqla bərabər, təmiz vicdan, sədaqət, vəfa kimi yüksək insani sifətlər də təbliğ edilir. Onu da qeyd edək ki, bu təmsillərin həm bədii, həm də ictimai əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Firdun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi əsərlər arasında heyvanlar haqqında nağıllar da xüsusi yer tutur. Məsələn, “İt və pişik”, “Ərincək it”, “Toyuq”, “Xoruz və padşah”, “Qurd”, “Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan”, “Nazikbənazik-Tazikbətazik”, “Tülkünün hekayəti”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”. Bu nağıllar bir tərəfdən uşaqların dünyagörüşünün, həyata baxışının formalaşmasına kömək edirsə, digər tərəfdən onların mənəvi-əxlaqi və estetik dəyərlərlə zənginləşməsinə əsaslı təsir göstərir. Bu nağılların bədii tədqiqat obyektinə də müxtəlifdir. Doğruluq, düzgünlük, insanlara faydalı məsləhət və s. kimi məsələləri təbliğ edən bu nağıllarda dolğun məzmun, ideya və bunlara müvafiq formalar var. Mənəvi saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış xüsusiyyəti bu kitaba daxil olan nağılları bir-birinə bağlayan əsas amillərdir. “İt və pişik”, “Ərincək it”, “Toyuq” nağıllarının da ortaq xüsusiyyətləri çoxdur. Onları birləşdirən əsas cəhət isə insanlarda zərərli vərdişlərin pislənməsi, əməyə və zəhmətə məhəbbətin aşılmasıdır. Belə ki, “İt və pişik” nağılında da heyvanların dili ilə pis xüsusiyyətlər tənqid edilir, ibrətamiz cəhətlər aşılır. Uşaq xarakterinin formalaşmasına müsbət təsir göstərən dostluq, mehribanlıq təbliğ edilir. Bir-biri ilə yola getməyən itlə pişiyin münasibətləri ön plana çəkilir, müəyyən hadisələrin, heyvan surətlərinin arxasında insan və onun hərəkətləri, münasibətləri dayanır. Çox yığcam və konkret bir nəticə ilə qurtaran “Ərincək it” nağılında isə tənbellik pislənilir, insanlarda əməyə, zəhmətə məhəbbət hissi aşılır. Bu nağılın qısa məzmununa diqqət yetirək: “Qış olanda it deyir: - Yaz olaydı,

özümə bir çuxa toxuyaydım. Elə ki, yaz gəlir, it tənbelləşib deyir: -Eh, kim əyirib, kim toxuyacaq?! (1, 5)

Firdun bəy Köçərlinin bir özəlliyi də ondadır ki, hər bir nağılın sonunda nağılın məzmununa uyğun məsələlər, atalar sözləri verib. Bu nağılın sonunda da sırf nağılın məzmununu özündə əks etdirən atalar sözləri diqqətimizi cəlb edir:

Bu günün işini sabaha qoyma.

Qalan işə qar yağar.

Əldən qalan əlli gün qalar.

Qorx payızdan qabağından qış gəlir,

Qorxma qışdan, qabağından yaz gəlir (1, 5).

Sırf nəsihətamiz və tərbiyəvi mövzuda olan bu nağıllar insanların xasiyyətindəki nöqsanları qamçılıyır və onları pis işlərdən çəkəndirməyə çalışır. Xalq pedaqogikası ilə bağlı olan bu nağılların əhəmiyyəti böyükdür. Onlardan çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, hətta müəyyən təsadüflərlə bağlı pis vərdişə yiyələnmişənsə, onu tərgit, yoxsa bu yararsız vərdiş cəmiyyətə ziyan vuracaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, “Toyuq” nağılı da bu baxımdan ibrətamizdir: “Bir gün toyuğu taxıl anbarına saldılar. Toyuq başladı buğdanı ayaqları ilə eşələyib yeməyə. Dedilər:

- Bu qədər buğdanı niyə eşələyirsən?

Toyuq cavab verdi:

- Nə eləyim, kəsilmişlərim öyrədibdir, məndə nə günah var? (1, 5)

Dialog və təsvirləri çox yığcam olan bu nağılın ifadə etdiyi məna dərinidir.

Nağıl boyu həm də toyuğun avam, sadələvh xüsusiyyətlərinin şahidi oluruq. Onu da xüsusilə qeyd edək ki, “Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan nağılların mövzu dairəsi geniş, tiplər silsiləsi zəngin, təsvir və səciyyələndirmə üsulları orijinal və rəngarəngdir. Bu nağıllarda dövrün mühüm problemləri müx-

təlif heyvanların timsalında öz əksini tapmışdır. Nağılları diqqətlə oxuyanda görürük ki, ən adi hadisələrin təsvirində, ilk baxışda kiçik və əhəmiyyətsiz görünən mövzuların arxasında gizlənmiş tipik insani cəhətlər, ictimai yaralar, eləcə də insanların həyat tərzini dayandır. Hiyləgərlik rəmzi hesab edilən tülkü, şər rəmzi kimi tanınan qurd “Tülkünün hekayəti”, “Qurd”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik” nağıllarında da iştirak edir və onların davranışları ictimai həyatın ayrı-ayrı lövhələrini ifadə edir. “Qurd” nağılına diqqət yetirək. Özünü yazıq göstərən ağlamağa başlayan qurdun xarakterindəki təzad və biclik elə özünün danışdırılması vasitəsilə açılır:

Qurda dedilər:

- Gəl səni qoyuna yollayaq! –Başladı ağlamağa.

Dedilər: Daha niyə ağlayırsan?

Dedi:

- Qorxuram yalan ola (1, 13).

- Firidun bəy Köçərli qurdun yırtıcılıq xasiyyətini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün bu nağılın sonunda “Qurd dumanlı gün axtarır” məsəlini işlədib.

“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı Azərbaycan nağıllarının V cildində (Çıraq nəş., 2004) olan “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılının digər bir variantıdır (2, 49). Bu variantda qurd Məngülümü yeyir, “Balalara hədiyyə” kitabında olan variantda isə qurd Şəngülümü Şüngülümü yeyir. Məngülüm qaçıb gizlənir (1, 27). “Balalara hədiyyə” kitabındakı variantda dəmirçi yoxdur, tamahkar qazı var. Ona yaxşı hədiyyə gətirən keçinin buynuzunu itiləyir. Nağılların çoxcildliyində (Çıraq nəş., 2004) verilmiş variantda isə keçiyə qazının deyil, dəmirçinin yanına gedir. Dəmirçi keçinin buynuzlarını qılınca kimi itiləyir. Firidun bəy Köçərli bu nağılın sonunda isə “Qurd yuvasından sümük əskik olmaz”, “Buynuzsuz qoçun qisasını buynuzlu qoçda qoy-

mazlar” atalar sözlərini işlədib və bu atalar sözləri nağılın məzmununu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirir (1, 29). Azərbaycan folklorunda “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” tipli nağıllar, rusların “Canavar və keçiyə” nağılında olduğu kimi, sehrli nağıllarla səsləşir. Çünki “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı məhz xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulub (3, 40).

“Tülkünün hekayəti”, “Tülkü və kəklik” nağılları da Azərbaycan nağıllarının V cildində (Çıraq nəş., 2004) olan “Hiyləgər tülkü” və “Tülkü və kəklik” nağıllarının oxşar variantlarıdır (2, 31,47). Bu nağılların quruluşu bitkin, süjet xəttini təşkil edən hadisələr isə çox maraqlıdır. Hər iki nağılda tülkünün çirkin sifətləri göstərilib, onun hiyləgərliyi tənqid və ifşa edilir. Maraqlı məqam isə həmişə udan, qələbə çalan, hiyləsi boşa keçməyən tülkünün aldanmasıdır. Sonda isə tərbiyəvi və nəsihətamiz fikirlər nağılın məzmunu ilə əlaqədar olaraq bir sonluq kimi verilir: “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxardarlar” (1, 32).

“Nazikbənazik-Tazikbətazik” nağılında isə Nazikbənazik, “Pıspısa xanım və Siçan solub bəy” nağılında təsvir olunan Pıspısa xanım öz həyat yoldaşlarına qarşı olan mənəvi təmizliyi ilə seçilir. Qarlı qış günündə Nazikbənazik (bit) Tazikbətaziyə (birə) umac bişirir ki, gəlib yesin. Tazikbətazik isə dama çıxıb qar kürədiyi yerdə bacadan sürüşür və isti umac qazanına düşüb ölür. Nazikbənazik ərinin ölümünə çox kədərlənir. Dostları dəvə, çinar, qarğa, sərçə bu xəbəri eşidəndə Nazikbənaziyi tək buraxmırlar və onun dərdinə şərik olurlar (1, 16).

“Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy” nağılında isə şah evində toy olduğunu eşidən Siçan Solub bəy ora gedir ki, Pıspısa xanıma noğul-nabat gətirsin. Bu vaxt evdə təklikdən darıxan Pıspısa xanım qərara alır ki, Siçan solub bəyin üst-başı təmiz olsun deyər aparıb onun paltarlarını dəvəizi dərin göldə yusun. Birdən ayağı

sürüşüb dəvəizi dərin gölə düşür. Bu xəbəri eşidən Siçan Solub bəy tez özünü Pıspısa xanıma çatdırır (1, 33). “Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy” nağılı da xoşbəxt sonluqla bitməsə də, nikbin məzmunu malik olan nağıllardan biridir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda məhəbbət motivli nağılların heç birində aşiq naz-qəmzə satan sevgilisini öldürmür. Əksinə, sevgili nə qədər çox naz eləsə, aşiq nə qədər çox əziyyətə qatlaşsa, onlar arasında məhəbbət bir az da dərinləşir. Pıspısa xanımla Siçan Solub bəyin məhəbbətindən bəhs edən bu nağılda isə vəziyyət tamam başqa cürdür. Düzdür, Siçan Solub bəy də Pıspısa xanıma vəfalıdır. Onun darda qaldığını - dəvəizi dərin gölə düşdüyünü eşidən kimi hadisə yerinə tələsir. Amma Pıspısa xanımın naz edib əlini Siçan Solub bəyə verməməsi ölümə nəticələnir - Siçan Solub bəy acıqlanır və bir ovuc pələngi götürüb Pıspısa xanımın başına çırpır. Dozanqurdu Düzxatunun oradaca canı çıxır, Siçan Solub bəy də çıxıb öz işinin dalınca gedir. Nağıl beləcə sona yetir və Pıspısa xanımın bu ucuz ölümü tragiklik yox, əksinə komiklik yaradır. Əxlaqi ölçülərlə yanaşdıqda, Pıspısa xanımla Siçan Solub bəyi insanları təmsil edən obrazlar kimi təsəvvür etdikdə, kiçik bir səbəb üstündə adam öldürmə ifrat mənfilik sayılmalıdır. Lakin bu cür yanaşma üsulu kökündən səhvdir. Çünki bu sayaq nağıllarda heç də müasir insan həyatı yox, heyvanlarla bağlı arxaik bir dünya təqdim olunur. Bu elə bir dünyadır ki, orada birinin ölümü digərinin həyatı üçün başlanğıcdır” (3, 40). V.A.Baxtina heyvanlarla bağlı nağıllarda ölüm və həyatın nisbəti barədə yazır: “Xoşbəxt sonluqla bitməsə də, heyvanlar haqqında nağıllar tragik ovqatdan uzaqdır və əhvalatların hər hansı şəkildə bitməsi (heyvanın, yaxud insanın ölməsi, birinin ölümü hesabına digərinin xilas olması) bu nağıllarda adi bir haldır. Bu nağıllarda həyat-ölüm fəlsəfəsi heyrətamiz dərəcədə müdrik və təbiidir: həyat və ölüm bir-biri ilə bağlı olan və bir-birini tamamlayan

amillərdir, ölüm həyat naminə labüddür... Həyatı bu yöndə dərk etmək xalqın kollektiv gücünü və müdrikliyini, heyvanlar haqqında olan nağılların isə qədimliyini göstərir” (3, 39). V.A.Baxtının qeyd etdiyi bu xüsusiyyətlər heyvanlarla bağlı Azərbaycan nağılları üçün də səciyyəvidir.

Qısa süjeti və kəskin satirası ilə seçilən “Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan” nağıllarında isə lovğalıq, özündən razılıq pislənilir və nəticədə, cəmiyyətimizdə olan belə insanların həyat tərzinə, əxlaq normalarına satirik gülüş yaranır. Bu keyfiyyətlər “Qarı və pişik” nağılında pişiyin, “Dəvə və tikan” nağılında kolun timsalında verilib:

Çöldə otlayan dəvə yarpaqlanmış tikan koluna yaxınlaşanda yatmış ilanı görüb geri qayıtdı. Kol başladı lovğalanmağa, elə bildi, dəvə ondan qorxdı. Dəvə dedi: - Qorxum səndən deyil, o gizlənmiş qonaqdandır (1, 16).

Nağılın sonunda verilmiş “Köpək qaya kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidir” atalar sözü də nağılda ifadə olunan əsas fikri özündə əks etdirir (1, 16).

Dərin sözlü mənası ilə seçilən “Xoruz və padşah” nağılında da insan xarakterinə məxsus cəhətlər, insani münasibətlər xoruzla padşahın qarşılaşdırılması yolu ilə verilir. Bu nağılda əsas ideya, mətləb xoruz vasitəsilə ifadə edilib. Tamahı üzündən padşahın başına gələn hadisədən söhbət gedir. Xoruz bic və çevik xasiyyəti ilə padşaha qalib gəlir, vəziyyətdən çıxır. Bu nağılın da digər bir variantına “Azərbaycan nağıllarının” V cildində (Çıraq nəş., 2004) rast gələ bilərik. Lakin məqsəd və qayəsi eyni olan hər iki nağılın finalı bir-biri ilə səsleşmir. Bu daha çox nağılın sonunda özünü göstərir. Azərbaycan nağıllarının V cildində olan variantda belədi: Padşah plovu yeyəndən sonra qarnı şişdi, birdən partladı. Xoruz onun qarnından çıxıb dedi: - Quqqulu-qu! Pad-

şahın qarnı yırtıldı, mənim canım qurtardı (2, 76). “Balalara hədiyyə” kitabında verilən variantda isə sonuc belədi:

Padşah plovu yeyəndə xoruz onun boğazında yenə oxudu:

- Quqqulu-qu! Nə darca küçə imiş. Ondan sonra xoruz getdi qaranlıq yerə, orada nə qədər oxudusa da kimsə səsini eşitmədi (1, 6).

“Xoruz və padşah” nağılına diqqət yetirsək görərik ki, insan xarakterinə məxsus mənfi cəhətlər, daxili keyfiyyətlər istər dil, istərsə də məzmun cəhətdən bu nağılda daha üstündür. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların didaktik nağıllarla səsleşdiyi məqamlara da rast gəlirik və belə hallar müxtəlif folklor janrlarının qaynayıb-qarışmasının, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin təbii nəticəsidir (3, 44). Onu da qeyd edək ki, sehrli, məişət, heyvanlar haqqındakı nağıllar bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. Doğrudur, janrlar arasına sədd çəkmək mümkün deyil, ancaq müəyyən xüsusiyyətlərə görə sehrli nağıllardan heyvanlar haqqındakı nağılları fərqləndirmək mümkündür. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün “Göyçək Fatma” nağılı (1, 37) üzərində dayanaq. Bu nağıl bəzən heyvanlar haqqında olan nağıllar qrupuna, bəzən isə sehrli nağıllara aid edilir. Amma nağılda iştirak edən heyvanların epizodik xarakter daşdığını nəzərə alsaq, “Göyçək Fatma” nağılı sehrli nağıllara aid etmək daha düzgün olardı. Çünki düşmənlərlə mübarizədə zəif olan Göyçək Fatma möcüzələr nəticəsində ölümdən xilas ola bilir. Hər dəfə sehrkar qarı Göyçək Fatmanın köməyinə çatıb onu analığın şərindən xilas edir. Nağılda olan heyvanlar, quşlar isə epizodik xarakter daşıyır. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda hadisələr əsasən təbii, sadə şəkildə inkişaf edir, bəzən nikbin, bəzən də əksinə sona yetir. Sehrli nağıllarda isə həmişə hadisələr möcüzəli yolla, həm də xeyirin şər üzərində qələbəsilə sona yetir. Bu sehrli nağıl poetikasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir (7, 46).

Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı zəngin və tükənməz folklor nümunələrinin toplanması və qorunması sahəsində gördüyü işləri “Balalara hədiyyə” kitabı bir daha təsdiq edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının motivləri, canlı danışqdan gələn söz və ifadələr kitabın canına və qanına hopub. Şübhəsiz ki, Firidun bəy Köçərli sözünə hakim olan qüdrətli alimdir. Obrazlılıq, elmilik, xəlqilik Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığına xas olan cəhətlərdir. Onun elmi irsinin sənətkarlıq meyarını müəyyən edən də məhz bu amillərdir. “Balalara hədiyyə” kitabı həm də folklorumuzun gözəl ənənələrinin davamı və inkişafı kimi diqqətimizi cəlb edir. Bütün bunlar Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillərin inkişaf etdirilməsi sahəsindəki məhsuldar əməyini çox gözəl səciyyələndirir. “Balalara hədiyyə” kitabında çap olunmuş nağıllar və təmsillər dil və üslubunun sadə, aydın olması ilə seçilir. Bu da təbiidir. Çünki bu kitab hər dövrün tələblərinə cavab verən, yüksək ideyaları təbliğ edən əvəzolunmaz bir əsərdir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə şərəfli yer tutan böyük simalardandır. “Balalara hədiyyə” kitabı hər zaman müasirliyi, xəlqiliyi ilə seçilərək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rol oynayıb. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yüksək mərhələyə qaldıran Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı, mütərəqqi ənənələrini inkişaf etdirib genişləndirərək onu uşaqların arzu və istəklərinin, azad və xoşbəxt həyatlarının parlaq güzgüsünə bənzətmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabı bu günümüze qədər öz bədii və tərbiyəvi dəyərlərini itirməyib və bundan sonra da itirməyəcəkdir. Bu kitab gözəl və şirin bir dildə olub, sadə və aydın mənalar ifadə edir, uşaqları yaxşı əməllərə, çalışqanlığa, mərdliyə, azadlığa dəvət edir. Bu kitabdən hər nəsil yeni bir mənə, hikmət öyrənir və öyrənəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli Firidun bəy. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik nəş., 1987, 75 səh.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V cild. Bakı: Çıraq nəş., 2004, 336 səh.
3. Kazımoğlu Muxtar . Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm nəş., 2005, 186 səh.
4. Zakir Qasım bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press nəş., 2005, 400 səh.
5. Kırlov İ.A. Təmsillər. Bakı: Şərq-Qərb nəş. 2006, 144 səh.
6. Quliyev Sərdar. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: Nurlan nəş., 2005, 416 səh.
7. Əliyev Oruc. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda nəş., 2001, 192 səh.

Севиндж Алиева

РЕЗЮМЕ

Статья анализируется на основе образцов содержания и идей сказок о животных и басня, которые вошли в книгу Фиридун бей Кочерлинского «Подарок детям». А также, в книге «Подарок детям» описывается особое значение развития детской литературы Азербайджана.

Ключевые слова: Фиридун бей Кочерли, фольклор, детская литература, сказка, жанр, басня, письменная литература.

Sevinj ALIYEVA

SUMMARY

The content and the idea of the tales about animals and the fables included to the book named "A Gift to Children" ("Balalara hədiyyə") by Firidun bey Kocharli are analysed on the basis of examples. It is also about the particular importance of the book named "A Gift to Children" ("Balalara hədiyyə") in the development of the Azerbaijan children's literature.

Key words: Firidun bey Kocharli, folklore, children's literature, tale, genre, fable, written literature.